

Резюме

Стаття присвячена розгляду аналогії права та аналогії закону як фактичної фікції в механізмі правоприпинення й правового регулювання майнових відносин, а також способу його «оздоровлення». Проаналізовано відмінності між фактичною та юридичною фікцією, визначено роль фікцій в механізмі правоприпинення.

Ключові слова: юридичний факт, правоприпинення, механізм, фікція.

Резюме

Статья посвящена рассмотрению аналогии права и аналогии закона как фактической фикции в механизме правопрекращения и правового регулирования имущественных отношений, а также способа его «оздоровления». Проанализированы отличия между фактической и юридической фикцией, определена роль фикций в механизме правопрекращения.

Ключевые слова: юридический факт, правопрекращение, механизм, фикция.

Summary

The article is devoted to examination of analogy of law and analogy of legislation as real fiction in legal mechanism of right-deprivation and legal regulation of property relations and as the mean of its correction. The differences between real and jural fiction are analyzed, the impotence of fictions in legal mechanism of right-deprivation is determined.

Key words: jural fact, right-deprivation, mechanism, fiction.

Отримано 8.10.2012

В. І. КРАТ

Василь Іванович Крат, кандидат юридичних наук, доцент Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ПІД ВПЛИВОМ ОБМАНУ

Аналіз як взагалі недійсності правочинів¹, так і вчинених під впливом обману² завжди викликав підвищену увагу в доктрині та практиці. Втім, у літературі відсутнє сучасне комплексне дослідження проблематики такого виду правочину з вадами волі. Однак це не повною мірою відповідає сучасним реаліям, і передусім практикою «вимагається» вироблення рекомендацій щодо цього виду недійсних правочинів. Тому *метою* цієї статті є з'ясування особливостей визнання недійсними правочинів, вчинених під впливом обману.

При вчиненні правочину під впливом обману формування волі особи відбувається внаслідок впливу «стороннього» фактора, яким виступає обман. Тому цей різновид правочинів належить до категорії правочинів з вадами волі.

На відміну від помилки як підстави визнання правочину недійсним, обманом є *навмисне цілеспрямоване введення особи в оману* щодо обставин, які мають істотне значення для вчинення правочину. Обман набуває юридичного значення тоді, коли його використовують як засіб «схилити» сторону вчинити правочин.

Конструкція правочину, вчиненого під впливом обману, побудована за моделлю оспорюваного правочину, тобто в кожному конкретному випадку існує спір щодо формування волевиявлення учасника правочину внаслідок обману, і потрібно довести, що обман мав місце. Причому факт обману повинна довести особа, яка діяла під впливом обману (абз. 2 п. 20 Постанови Пленуму ВСУ від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

У випадку, коли укладається договір позики під впливом обману, відповідно до положень абз. 2 ч. 1 ст. 1051 ЦК України допускається виключення з правила про недопустимість підтвердження факту вчинення такого правочину свідченнями свідків (ч. 1 ст. 218 ЦК України).

Необхідним є, передусім, і встановлення виду правочинів, що можуть бути оспорені як вчинені під впливом обману. У науково-практичній літературі з цього приводу вказується, що обман вчиняється однією стороною щодо іншої, і ст. 230 ЦК України поширюється тільки на дво- та багатосторонні правочини, тобто договори³.

Подібний висновок про те, що законодавець допускає оспорювання на цій підставі тільки дво- та багатосторонніх правочинів, дає змогу вдатися й до аналізу ст. 230 ЦК України в контексті наявності в ній таких формулювань, як, зокрема, «одна зі сторін правочину», «друга сторона».

У свою чергу, в практиці Верховного Суду України (далі – ВСУ) відсутня єдина позиція щодо розповсюдження положень ст. 230 ЦК на певні різновиди правочинів. Це ілюструється такими прикладами. В абз. 5 п. 25 Постанови Пленуму ВСУ від 30 березня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» вказується, що відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною з підстав, передба-

чених ст.ст. 225, 229–231, 233 ЦК. Тобто допускається можливість оспорювання й односторонніх правочинів, оскільки за своєю сутністю відмова від прийняття спадщини є одностороннім правочиним, і логічно припустити, що її оспорення може відбуватися тільки на підставі обману особи, яка відмовилася від прийняття спадщини, стосовно природи такого правочину. І навпаки, в абз. 3 п. 20 Постанови Пленуму ВСУ від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» передбачається, що норми ст. 230 ЦК України *не застосовуються щодо односторонніх правочинів*.

З огляду на те, що вчинення правочину під впливом обману обумовлене деформацією волі, на яку вплинула протиправна поведінка іншої особи, спрямована на формування наміру в іншій особі вчинити правочин, «спираючись» на хибне уявлення про обставини, які мають істотне значення. За такої ситуації доцільніше з позиції дійсного змісту норми застосування її тільки щодо оспорення договорів, а можливість поширення на односторонні правочини виключається.

Коло осіб, які можуть звернутися до суду з позовом про визнання правочину недійсним, як вчиненого внаслідок обману, в ст. 230 ЦК України не обмежується. Саме тому на практиці досить часто з вимогою про визнання правочину недійсним, як вчиненого внаслідок обману, звертаються різноманітні державні органи або інші особи, які не є стороною правочину.

Разом із тим необхідно зауважити, що уявлення про справжню волю може існувати тільки в особі, яка помилялася, а зовнішньому сприйняттю це може бути взагалі недоступно, і тому цілком правомірно суди відмовляють у задоволенні позову на цій підставі. Наприклад:

а) ВСУ зазначив, що судами першої та апеляційної інстанцій встановлено, що Фонд приватизації комунального майна Солом'янського району м. Києва та Солом'янська районна у м. Києві рада, в інтересах яких звернувся з позовом прокурор, *не є учасниками оспорюваних правочинів, а тому відсутні правові підстави, передбачені ст. 230 ЦК України для визнання недійсними договорів купівлі-продажу спірного майна від 3 червня 2005 р. та 10 квітня 2007 р.*⁴;

б) ВГСУ вказав, що за змістом цієї статті договір уступки вимоги (цесії) від 26 лютого 2004 р. належить до категорії оспорюваних правочинів (ч. 3 ст. 215 ЦК України) і може бути визнаний недійсним судом лише у разі заявлення відповідної вимоги заінтересованою особою. У даній справі позов про визнання оспорюваного договору недійсним подано особою, яка не є його стороною або представником сторони. Під час застосування ст. 230 ЦК України слід враховувати, що правочин може бути визнаний недійсним тільки у випадку, коли обман вчинила одна сторона правочину стосовно другої сторони, а не щодо третьої особи. Тому визнання за ознаками ст. 230 ЦК України договору недійсним *за позовом особи, яка не є стороною цього договору, суперечило б змісту і цілям названої норми*⁵;

в) ВАСУ констатував, що виходячи зі змісту ст. 230 ЦК України, в якій врегульовано правовідносини сторін договору, укладеного під впливом обману, *право вимагати визнання його недійсним має сторона, яка діяла під впливом обману*. А відтак, вимога Державної податкової інспекції у Франківському районі м. Львова про визнання *недійсним договору є неправомірною, тим більше, що самими сторонами за спірним договором він не оспорується*⁶.

Таким чином, логічним і обґрунтованим буде висновок, що *тільки особа, яка вчинила правочин під впливом обману* і може ставити під сумнів неправильне формування волі за наявності обману та оспорювати на цій підставі вчинений нею правочин.

Безпідставним та недопустимим є застосування положень ст. 230 ЦК України до правових конструкцій, що за своєю сутністю не є правочинами.

Наприклад, Луганський окружний адміністративний суд відмітив, що, як вбачається з матеріалів справи, державна реєстрація приватного підприємства «ТЕРИКОН-2007» здійснена внаслідок домовленості між невідомою особою і засновником підприємства, що свідчить про укладення між ними відповідно до ст. 638 ЦК України усної угоди. Згідно зі ст. 230 ЦК України, якщо одна зі сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин визнається судом недійсним. Вказана обставина перебуває в причинно-наслідковому зв'язку з державною реєстрацією суб'єкта підприємницької діяльності, тому *запис про державну реєстрацію приватного підприємства «ТЕРИКОН-2007» є недійсним*⁷.

Під *обманом* розуміється умисне введення в оману сторони правочину його контрагентом щодо обставин, які мають істотне значення.

Тобто, при обмані завжди наявний умисел з боку другої сторони правочину, яка, напевно знаючи про наявність чи відсутність тих чи інших обставин і про те, що друга сторона, якби вона володіла цією інформацією, не вступила б у правовідносини, не вигідні для неї, спрямовує свої дії для досягнення цілі – вчинити правочин.

Слід відмежовувати обман як підставу для визнання правочину недійсним від помилки, що має істотне значення, оскільки обман – це завжди результат умисних дій (бездіяльності) однієї зі сторін. У свою чергу, помилка є наслідком неправильного уявлення про обставини правочину, які мають істотне значення.

Обман може стосуватися тільки обставин, які мають істотне значення (ст. 229 ЦК), тобто природи правочину, прав та обов'язків сторін, властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Такий висновок обумовлюється відсиланням законодавця до положень ч. 1 ст. 229 ЦК України. У цьому зв'язку сумнівний вигляд має позиція, висловлена в науково-практичній літературі, що можливість визнати недійсним правочин, вчинений під впливом обману, існує щодо обставин, які знаходяться за межами елементів правочину, в тому числі мотиву й мети правочину⁸.

Обман, як правило, виражається:

- в *активних діях* недобросовісної сторони правочину (наприклад, повідомлення іншій стороні помилкових відомостей, надання підроблених документів тощо);
- у *пасивних діях* недобросовісної сторони правочину, що утримується від дій, які він повинен був зробити (умисне умовчання про обставини, що мають істотне значення тощо).

Зокрема, ВСУ зазначив, що договір дарування був укладений особою під впливом обману, оскільки вона була похилого віку, потребувала стороннього догляду та матеріальної допомоги, а її онук – відповідач у справі, пообіцяв доглядати за нею та надавати їй допомогу за умови укладення договору дарування належної їй на праві власності квартири, але свої зобов'язання не виконав. Суд першої інстанції дійшов обгрунтованого висновку про наявність правових підстав для задоволення позовних вимог⁹.

Тобто розцінюватися як обман може досить різноманітна поведінка, наприклад, навмисне подання неправильної інформації щодо властивостей та якостей речі – не тільки словесної, а й доказової. Це підробка довідки про вартість речі, її сертифікацію, інгредієнти, виробника, гарантійне обслуговування. Це може бути приховування дійсного стану речі, наприклад, підфарбовані непридатні столярні вироби, заклеєні новими шпалерами стіни житла, що приховують цвіль, скріплені булавкою квіти тощо. Обман може полягати і в замовчуванні дефекту виробу, виготовленого підрядником. Перелічені дії можна охарактеризувати і як шахрайські, хоча ЦК України не ставить за умову визнання в установленому порядку в діях другої сторони правочину злочину.

Обман може відбуватися через приховування чи замовчування певних даних або їхнє перекручення, чи за відсутності адекватного реагування на неправильне сприйняття особою обставин щодо правочину. Однак у будь-якому разі обман повинен стосуватися обставин, які мають істотне значення.

Обман, що стосується обставин, які мають істотне значення, доводиться позивачем як стороною, яка діяла під впливом обману. Отже, їй необхідно довести:

- *по-перше*, факти (обставини), що не відповідають дійсності, але які є істотними для вчиненого нею правочину;
- *по-друге*, що їхня наявність не відповідає її волі перебувати у відносинах, породжених правочином;
- *по-третє*, що невідповідність обставин дійсності викликана умисними діями другої сторони правочину.

Якщо довести вказані обставини не вдається, виключена можливість визнання правочину недійсним на підставі ст. 230 ЦК України як вчиненого під впливом обману.

Не можуть вважатися обманом у розумінні ст. 230 ЦК України і такі дії контрагента, як його відмова від обіцянок, зокрема:

- а) не втілених у необхідну законом форму (наприклад, відмова продавця від усної обіцянки замінити річ, яка не «підійшла» покупцеві, за відсутності вказівок щодо цього в договорі купівлі-продажу);
- б) від обіцянок вчинити протиправні дії (наприклад, відмова від обіцянки незаконно посприяти в рішенні питання, що цікавить контрагента).

Основним правовим наслідком визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману, є реституція, тобто повернення сторін до початкового стану (ст. 216 ЦК України).

З огляду на те, що сторона правочину, яка вдалася до обману, поводить протиправно, що розцінюється законодавцем як правопорушення, на неї покладається додатковий майновий обов'язок відшкодувати іншій стороні збитки в подвійному розмірі та моральну шкоду.

Причому слід зазначити, що збитки та моральна шкода повинні бути заподіяні у зв'язку з вчиненням цього правочину, тобто мають виникнути внаслідок вчинення правочину під впливом обману. Подібний підхід превалює і в судовій практиці.

Наприклад, Вищий господарський суд України (далі – ВГСУ) було стягнуто з відповідача 551869,18 грн інфляційних втрат, оскільки вони за своєю правовою природою є компенсацією за завдані збитки, спричинені знеціненням грошових коштів.

При цьому вказано, що позивачем не враховано, що *знецінення належних йому грошових коштів є не наслідком вчинення правочину під впливом обману*, а наслідком переповнення сфери обігу паперовими грошовими знаками, що, в свою чергу, виключає можливість стягнення інфляційних втрат в якості збитків у розумінні ч. 2 ст. 230 Цивільного кодексу України¹⁰.

Таким чином, на підставі вище викладеного можна *зробити певні висновки*:

1) вчинення правочину під впливом обману обумовлене деформацією волі, на яку вплинула протиправна поведінка іншої особи, спрямована на формування наміру в іншій особи вчинити правочин, «спираючись» на хибне уявлення про обставини, які мають істотне значення. За такої ситуації доцільніше з позиції дійсного змісту норми застосування її тільки щодо оспорення договорів, а можливість поширення на односторонні правочини виключається;

2) необхідно відмежовувати обман як підставу для визнання правочину недійсним від помилки, що має істотне значення, оскільки обман – це завжди результат умисних дій (бездіяльності) однієї зі сторін;

3) тільки особа, яка вчинила правочин під впливом обману, і може ставити під сумнів неправильне формування волі за наявності обману та оспорювати на цій підставі вчинений нею правочин;

4) обман може виражатися: а) в *активних діях* недобросовісної сторони правочину (наприклад, повідомлення іншій стороні помилкових відомостей, надання підроблених документів тощо); б) у *пасивних діях* не-

добросовісної сторони правочину, що утримується від дій, які він повинен був зробити (умисне умовчання про обставини, що мають істотне значення тощо).

¹ Див. напр.: *Растеряев Н.* Недействительность юридических сделок по русскому праву: Часть общая и часть особенная. Руководство к торговым и гражданским сделкам [Текст] / Н. Растеряев. – СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1900. – 386 с.; *Рабинович Н. В.* Недействительность сделок и ее последствия [Текст] / Н. В. Рабинович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – 171 с.; *Хейфец Ф. С.* Недействительность сделок по российскому гражданскому праву [Текст] / Ф. С. Хейфец. – 2-е изд., доп. – М.: Юрайт, 2000. – 162 с. та ін.

² Див. напр.: *Загоровский А.* Принуждение, ошибка и обман и их влияние на юридическую сделку [Текст] А. Загоровский // *Юридический вестник*. – 1890. – № 1. – С. 3–21; *Гаврилов П., Илларионова Т.* Недействительность сделок, заключенных под влиянием заблуждения и обмана [Текст] / П. Гаврилов, Т. Илларионова // *Советская юстиция*. – 1978. – № 19. – С. 13–14; *Коломиец Е. А.* Заблуждение и обман как условия недействительности сделок. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук [Текст] / Е. А. Коломиец. – Краснодар, 2005. – 24 с.; *Козьяр Н.* Недействительность сделки, совершенной под влиянием обмана [Текст] / Н. Козьяр // *Законодательство и экономика*. – 2006. – № 12. – С. 54–55. та ін.

³ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 1. – С. 318.

⁴ Ухвала Колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного суду України від 23.09.2009 р. у справі № 6-8231св09 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.

⁵ Постанова Вишого господарського суду України від 27.06.2006 р. у справі № 04/5323 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.

⁶ Ухвала Вишого адміністративного суду України від 27.10.2009 р. у справі № К-14614/08 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.

⁷ Постанова Луганського окружного адміністративного суду від 01.12.2008 р. у справі № 2а-8056/08 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.

⁸ Див.: *Дзера О. В.* Науково-практичний коментар до статті 230 Цивільного кодексу України // Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення «ЛІГА: ЗАКОН ПРЕМІУМ». Версія: 8.2.3.

⁹ Ухвала Колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного суду України від 10.06.2009 р. у справі № 6-27882св08 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.

¹⁰ Постанова ВСУ від 28.05.2009 р. у справі № 28/485-08 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення «ЛІГА: ЗАКОН ПРЕМІУМ». Версія: 8.2.3.

Резюме

У статті автор аналізує специфіку визнання правочинів недійсними, вчинених під впливом обману. Зокрема, визначає суб'єктів, які можуть оспорювати такі правочини, розмежовує обман та помилку, що має істотне значення.

Ключові слова: вади внутрішньої волі, недійсність, недійсність правочинів, обман.

Резюме

В статье автор анализирует специфику признания сделок недействительными вследствие обмана. В частности, определяет субъектов, которые могут оспаривать такие сделки, разграничивает обман и ошибку, что имеет существенное значение.

Ключевые слова: дефекты внутренней воли, недействительность, недействительность сделок, обман.

Summary

The article examines the specific recognition of invalid transactions committed under the influence of deception. Specifically defines entities that may challenge such transactions, distinguishes deception and essential errors.

Key words: internal defects of will, invalidity, the invalidity of contracts, nature of the transaction, deception.

Отримано 14.09.2012

I. С. МЕЛЬНИК

Ірина Степанівна Мельник, кандидат юридичних наук, асистент кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка

НОТАРІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ ЯК ОДНІЄЇ ІЗ ГАЛУЗЕЙ НАУКИ ПРО ПРАВО

У період перебування України в складі союзної соціалістичної держави наука, яка вивчала теоретичні основи нотаріальної діяльності, розвивалася досить повільно, оскільки не існувало для цього необхідних суб'єктивних умов (відсутність приватної власності та ринкових механізмів в економіці тощо).